

OILADAGI ZO‘RAVONLIK SHAROITIDA BOLALARNING PSIXOLOGIK MOSLASHUVI VA OILAVIY MUHITNING HUDUDIY XUSUSIYATLARI

Muxammadiyeva Kamuna Orifxon qizi

Samarqand davlat pedagogika instituti “Psixologiya” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada oilasida zo‘ravonlik holatlari kuzatiladigan bolalarning psixologik moslashuvi, emotsional holati va xulq-atvor reaksiyalari empirik tadqiqot natijalari asosida tahlil qilindi. Shuningdek, Farg‘ona, Samarqand va Toshkent hududlarida oilaviy psixologik muhitning emotsional yaqinlik, qo‘llab-quvvatlash, nizo darajasi, mustaqillik va qoidalar ustunligi kabi ko‘rsatkichlari Kraskel-Uollis H-mezoni orqali qiyoslandi. Natijalar ijtimoiy moslashuv ko‘rsatkichi 68,7%, umumiy moslashuv indeksi 63,1%, xulq-atvor reaksiyasi 59,6% va emotsional travma 54,2% ekanini ko‘rsatdi. Hududlar kesimida emotsional yaqinlik, qo‘llab-quvvatlash, nizo darajasi, mustaqillik va qoidalar ustunligi bo‘yicha statistik jihatdan ahamiyatli farqlar aniqlandi. K.N. Tomas metodikasi bo‘yicha ota-onalarning nizoli vaziyatlardagi xulq strategiyalarida esa hududlararo statistik farq qayd etilmadi. Olingan natijalar bolalarni psixologik qo‘llab-quvvatlashda oilaviy muhit va hududiy omillarni kompleks hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: oiladagi zo‘ravonlik, bolalar psixologiyasi, ijtimoiy moslashuv, emotsional travma, oilaviy muhit, nizo, mustaqillik, ota-onalar xulqi, Kraskel-Uollis mezoni.

Аннотация. В статье на основе результатов эмпирического исследования анализируются психологическая адаптация, эмоциональное состояние и поведенческие реакции детей, в семьях которых наблюдаются случаи насилия. Кроме того, с использованием Н-критерия Краскела–Уоллиса сопоставлены показатели семейной психологической среды в Фергане, Самарканде и Ташкенте: эмоциональная близость, поддержка, уровень конфликтности, самостоятельность и доминирование правил. Результаты показали, что показатель социальной адаптации составил 68,7%, общий индекс адаптации - 63,1%, поведенческие реакции - 59,6%, эмоциональная травма - 54,2%. Межрегиональные статистически значимые различия выявлены по эмоциональной близости, поддержке, уровню конфликтности, самостоятельности и доминированию правил. По методике К.Н. Томаса статистически значимых различий между регионами в стратегиях поведения родителей в конфликтных ситуациях не обнаружено. Полученные данные подчеркивают необходимость комплексного учета семейной среды и региональных особенностей при организации психологической помощи детям.

Ключевые слова: семейное насилие, психология детей, социальная адаптация, эмоциональная травма, семейная среда, конфликт, самостоятельность, поведение родителей, критерий Краскела–Уоллиса.

Abstract. The article analyzes the psychological adaptation, emotional state, and behavioral reactions of children exposed to violence within the family environment on the basis of empirical research findings. In addition, family psychological climate indicators in Fergana, Samarkand, and Tashkent were compared using the Kruskal–Wallis H test, including emotional closeness, support, conflict level, independence, and rule dominance. The findings showed social adaptation at 68.7%, the general adaptation index at 63.1%, behavioral reactions at 59.6%, and emotional trauma at 54.2%. Statistically significant regional differences were identified in emotional closeness, support, conflict level, independence, and rule dominance. By contrast, the K.N. Thomas methodology did not reveal statistically significant regional differences in parents' conflict behavior strategies. The results indicate the importance of considering both family climate and regional context when organizing psychological support for children.

Keywords: family violence, child psychology, social adaptation, emotional trauma, family environment, conflict, independence, parental behavior, Kruskal–Wallis test.

Kirish. Oila bolaning hissiy xavfsizligi, ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy rivojlanishi shakllanadigan birlamchi psixologik makondir. Oiladagi munosabatlarning barqarorligi bolaning tashqi muhit bilan munosabatiga, o‘zini anglashiga, nizolarni boshqarishiga va kundalik xulq-atvoriga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, zo‘ravonlik holatlari mavjud bo‘lgan oilalarda bola tashqi tomondan moslashgan ko‘rinishi bilan uning ichki emotsional holati o‘rtasida tafovut yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli bunday bolalarni baholashda faqat ko‘rinadigan xulq-atvor yoki maktabdagi moslashuv darajasi bilan cheklanib qolmasdan, emotsional travma, umumiy moslashuv va himoya reaksiyalarini birgalikda tahlil qilish talab etiladi [1, 1].

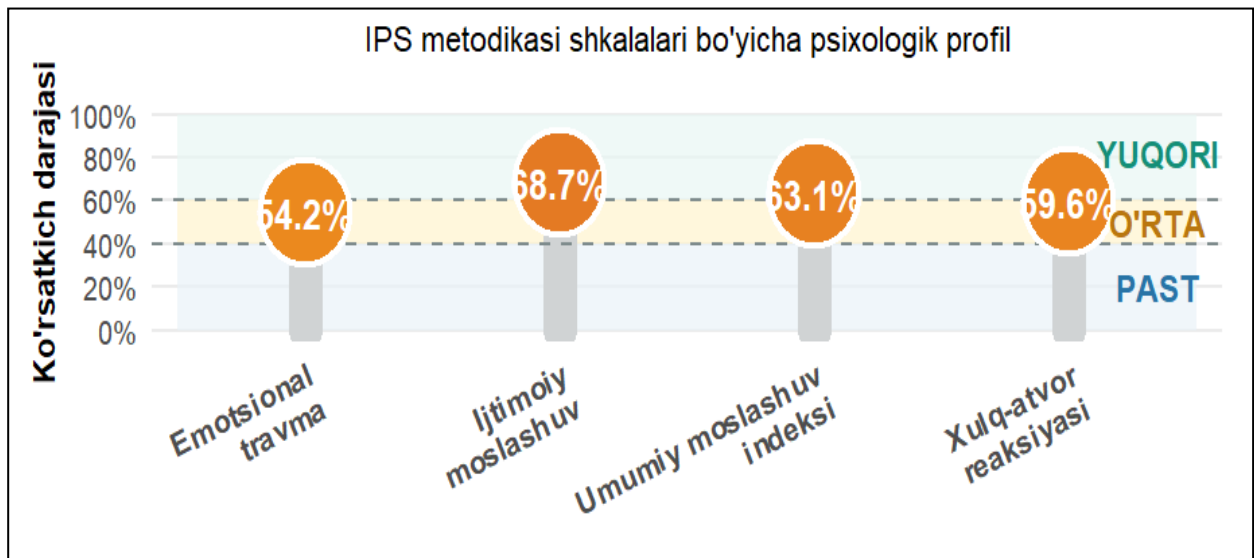
Mazkur tadqiqot natijalari bolalarning psixologik holatini oilaviy muhit va hududiy xususiyatlar bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqish imkonini beradi. Tadqiqotda zo‘ravonlik kuzatiladigan oilalardagi bolalarning IPS ijtimoiy-psixologik so‘rovnomasi bo‘yicha ko‘rsatkichlari, uch hududdagi oilaviy muhitning qiyosiy tavsifi hamda ota-onalarning nizoli vaziyatlardagi xulq strategiyalari tahlil qilingan [1, 1–6].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda bir necha diagnostik yo‘nalish birlashtirilgan. Birinchi yo‘nalishda F.A. Akramova va K.O. Muxammadiyeva tomonidan keltirilgan «Oilasida zo‘ravonliklar sodir bo‘ladigan bolalarni psixologik baholash» IPS ijtimoiy-psixologik so‘rovnomasi natijalaridan foydalanilgan. Unda emotsional travma, ijtimoiy moslashuv, umumiy moslashuv indeksi va xulq-atvor reaksiyasi shkalalari tahlil qilingan [1, 1–2].

Ikkinchi yo‘nalishda Farg‘ona (N=132), Samarqand (N=114) va Toshkent (N=123) hududlaridagi oilaviy muhit ko‘rsatkichlari qiyoslangan. Hududlararo farqlarni baholashda Kraskel-Uollisning H-mezoni qo‘llangan. Tahlil munosabatlar bloki, shaxsiy rivojlanish bloki va oilaviy tizimni tashkil etish bloklari bo‘yicha amalga oshirilgan [1, 2–5].

Uchinchi yo‘nalishda K.N. Tomasning nizoli vaziyatlardagi xulq uslublarini o‘rganish metodikasi asosida ota-onalarning raqobat, hamkorlik, murosa, moslashish va qochish strategiyalari qiyoslangan. Ushbu bosqichda Farg‘ona (N=32), Samarqand (N=34) va Toshkent (N=36) guruhleri ma‘lumotlari tahlil qilingan [1, 5–6]. Taqdim etilgan materialda tanlanmaning yoshi, jins tarkibi va tanlash mezonlari batafsil ko‘rsatilmaganligi sababli mazkur maqolada xulosalar faqat berilgan empirik ko‘rsatkichlar doirasida talqin qilindi.

**1-rasm. «Oilasida zo‘ravonliklar sodir bo‘ladigan bolalarni psixologik baholash»
IPS (jtimoiy-psixologik so‘rovnomasi) (F.A.Akramova. K.O.Muxammadiyeva)
so‘rovnomasining natijalari**

Natijalar va muhokama. IPS metodikasi bo‘yicha eng yuqori natija ijtimoiy moslashuv shkalasida qayd etilib, 68,7% ni tashkil qilgan. Bu ko‘rsatkich oilasida zo‘ravonlik kuzatiladigan bolalarda murakkab sharoitga qaramay, tengdoshlar va kattalar bilan munosabatlarni davom ettirish, tashqi muhit talablariga moslashish va xatti-harakatni vaziyatga muvofiqlashtirish imkoniyati ma‘lum darajada saqlanishini ko‘rsatadi [1,1]. Biroq yuqori ijtimoiy moslashuv ichki psixologik farovonlikning to‘liq belgisi sifatida qabul qilinmasligi lozim. Bola nizodan qochish, kattalarning kayfiyatini kuzatish yoki o‘z xatti-harakatini tez o‘zgartirishni himoya mexanizmi sifatida o‘zlashtirishi mumkin.

Umumiy moslashuv indeksi 63,1% ni tashkil etgan. Ushbu natija bolalarning vaziyatga moslashish salohiyati mavjudligini ko‘rsatadi, biroq ijtimoiy moslashuvdan pastroq natija tashqi moslashganlik bilan ichki emotsional holat o‘rtasida nomutanosiblik ehtimolini ko‘rsatadi [1,1]. Bola maktab va kundalik faoliyatda funksional ko‘rinishi mumkin, lekin oiladagi zo‘ravonlikning hissiy izlari saqlanib qolishi mumkin.

Xulq-atvor reaksiyasi shkalasida 59,6% natija qayd etilgan. Bu o‘rta darajaning yuqori chegarasiga yaqin ko‘rsatkich bo‘lib, oilaviy zo‘riqishning xulqda turli shakllarda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Qarshilik, o‘zini chetga olish, nizodan qochish yoki keskin javob reaksiyalari faqat intizomiy muammo sifatida emas, balki psixologik bosimga moslashuv reaksiyalari sifatida ham ko‘rilishi kerak [1, 2]. Emotsional travma shkalasidagi 54,2% ko‘rsatkich esa xavotirlanish, hissiy zo‘riqish, xavfsizlik hissining pasayishi va kechinmalarni ochiq ifodalashdan tiyilish kabi holatlar ehtimolini ko‘rsatadi [1, 2].

Hududiy tahlilda munosabatlar blokining barcha uch ko‘rsatkichi bo‘yicha statistik jihatdan ahamiyatli farqlar aniqlangan. Emotsional yaqinlik Farg‘onada 62,5, Samarqandda 58,2 va Toshkentda 51,1 ballni tashkil qilgan ($H=7,66$; $p=0,022$). Qo‘llab-quvvatlash mos ravishda 65,3; 61,1 va 53,9 ball bo‘lgan ($H=6,978$; $p=0,031$). Nizo darajasi esa Farg‘onada 48,1, Samarqandda 55,3 va Toshkentda 60,8 ballni tashkil etgan ($H=10,470$; $p=0,005$) [1, 2–3]. Natijalar mazkur tanlanmada emotsional yaqinlik va qo‘llab-quvvatlash pasaygan sari nizo darajasi yuqoriroq bo‘lganini ko‘rsatadi.

Shaxsiy rivojlanish blokida eng kuchli hududiy farq mustaqillik shkalasida qayd etilgan ($H=11,016$; $p=0,004$). Farg‘onada 49,1, Samarqandda 53,6 va Toshkentda 62,1 ball olingan [1, 2–4]. Bu ko‘rsatkichlar poytaxt guruhida mustaqillik darajasi yuqoriroq bo‘lganini ko‘rsatadi. Faollik va tashabbus ($H=1,994$; $p=0,369$) hamda intellektuallik ($H=1,722$; $p=0,423$) bo‘yicha esa statistik jihatdan ahamiyatli hududiy farq aniqlanmagan [1, 2–4]. Shuning uchun ushbu ikki sifat bo‘yicha hudud omilining hal qiluvchi ta’siri haqida xulosa chiqarish uchun asos yo‘q.

Oilaviy tizimni tashkil etish blokida tartib va nazorat ($H=2,963$; $p=0,227$) hamda rollar taqsimoti ($H=2,488$; $p=0,288$) bo‘yicha hududlararo farq statistik ahamiyatga ega emas. Qoidalar ustunligi shkalasida esa farq ahamiyatli bo‘lib, Farg‘onada 69,4, Samarqandda 61,3 va Toshkentda 58,6 ball qayd etilgan ($H=6,070$; $p=0,048$) [1, 3–4]. Mazkur natija oiladagi qoidalar va me’yorlarning namoyon bo‘lishida hududiy tafovut mavjudligini ko‘rsatadi, biroq bu tafovutni qat’iylilik yoki erkinlikning mutlaq ustunligi sifatida emas, turli tarbiya uslublarining ifodasi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Umumiy tarzda qaralganda, Farg‘ona va Samarqand guruhlarida hissiy yaqinlik va qo‘llab-quvvatlash ko‘rsatkichlari Toshkent guruhiga nisbatan yuqoriroq, Toshkent guruhida esa mustaqillik ko‘rsatkichi yuqoriroq bo‘lgan. Tadqiqot materialida bu holat hududiy oilaviy turmush tarzi, an’anaviy qadriyatlar, katta avlod ishtiroki va shahar hayotining sur’ati bilan izohlanadi [1, 3–5]. Biroq ushbu omillar sababiy bog‘liqlik sifatida emas, mavjud empirik natijalarni tushuntirishga xizmat qiluvchi ehtimoliy kontekst sifatida ko‘rilishi lozim.

2-jadval. Oilaviy muhitni hududlar kesimi bo‘yicha ko‘rsatgichlari Kraskel-Uollisning H-mezoni asosida

Shkalalar	Farg‘ona (N=132)	Samarqand (N=114)	Toshkent (N=123)	H	p
Munosabatlar bloki					
Emotsional yaqinlik	62,5	58,2	51,1	7.66	0,022*
Qo‘llab-quvvatlash	65,3	61,1	53,9	6.978	0.031*
Nizo darajasi	48,1	55,3	60,8	10.470	0.005**
Shaxsiy rivojlanish bloki					
Mustaqillik	49,1	53,6	62,1	11.016	0.004**
Faollik, tashabbus	66,8	60,2	63,3	1.994	0.369
Intellektuallik	61,7	67,3	62,1	1.722	0.423
Tizimni tashkil etish bloki					
Tartib va nazorat	68,2	62,7	60,5	2.963	0.227
Oiladagi rollar	66,2	59,9	60,2	2.488	0.288

taqsimoti					
Qoidalar ustunligi	69,4	61,3	58,6	6.070	0.048

Izoh: * - $p \leq 0.05$, ** - $p \leq 0.01$

Ota-onalarning nizoli vaziyatlardagi xulq uslublari bo‘yicha esa barcha besh shkala kesimida hududlar o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmagan ($p > 0,05$) [1, 5–6]. Hamkorlik ko‘rsatkichlari Farg‘onada 69,3, Samarqandda 60,1, Toshkentda 66,9; moslashish ko‘rsatkichlari esa mos ravishda 68,1; 59,5; 72,4 ballni tashkil qilgan. Raqobat Samarqand guruhida 67,2 ball bilan yuqoriroq, qochish 66,3 ball, murosa esa 49,3 ball bilan pastroq bo‘lgan, biroq bu tafovutlar statistik mezon bo‘yicha tasdiqlanmagan [1, 5–6]. Shu bois ularni hududiy xususiyatning barqaror dalili sifatida emas, keyingi tadqiqotlarda tekshirilishi mumkin bo‘lgan tendensiya sifatida talqin qilish to‘g‘riroq. Mazkur natijalar ota-onalarning nizo xulqi hududiy omildan ko‘ra individual psixologik xususiyatlar, oilada o‘zlashtirilgan muloqot namunalari va tarbiya tajribasi bilan ko‘proq bog‘liq bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi [1, 6]. Shu bilan birga, tadqiqot materialining o‘zida bu omillar alohida o‘lchanmagani uchun ularning ta‘sir darajasini aniq baholash uchun qo‘shimcha tadqiqot zarur.

3-jadval. K.N.Tomasning «Shaxsning nizoli vaziyatlarini o‘rganish» metodikasi rang ko‘rsatkichlari natijalari (Ota-onalarda), Kraskel-Uollisning H-mezone asosida

Shkalalar	Farg‘ona (N=32)	Samarqand (N=34)	Toshkent (N=36)	H	p
Raqobat	55,5	67,2	53,1	2,253	0,324
Hamkorlik	69,3	60,1	66,9	1,079	0,583
Murosa	58,3	49,3	60,7	2,391	0,303
Moslashish	68,1	59,5	72,4	2,036	0,361
Qochish	57,8	66,3	56,2	1,699	0,428

Izoh: * - $p \leq 0.05$, ** - $p \leq 0.01$

Tadqiqot natijalari amaliy psixologik xizmatlarda bir nechta muhim yo‘nalishni belgilash imkonini beradi. Birinchidan, oilasida zo‘ravonlik kuzatiladigan bolalarni baholashda yuqori ijtimoiy moslashuv bolaning ichki hissiy holati barqaror ekanini avtomatik ravishda anglatmasligi kerak. Shu sababli tashqi xulq va maktabdagi moslashuv bilan birga emotsional travma va umumiy moslashuv ko‘rsatkichlarini ham baholash zarur.

Ikkinchidan, hududlar bo‘yicha emotsional yaqinlik, qo‘llab-quvvatlash, nizo darajasi va mustaqillikdagi tafovutlar psixologik profilaktika va oilaviy maslahat dasturlarini bir xil modelda emas, mahalliy oilaviy munosabatlar xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. Uchinchidan, ota-onalarning nizo strategiyalarida statistik hududiy farqning yo‘qligi nizolarni boshqarish bo‘yicha psixologik treninglar umumiy asosga ega bo‘lishi mumkinligini, biroq individual oilaviy tajriba bilan ishlash zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari oiladagi zo‘ravonlik bolalarning psixologik holatida bir vaqtning o‘zida moslashuv va zo‘riqish elementlari mavjud bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatdi. Ijtimoiy moslashuvning 68,7% va umumiy moslashuv indeksining 63,1% bo‘lishi bolalarning tashqi muhitga moslashish salohiyati saqlanishini ko‘rsatsa, xulq-atvor reaksiyasi

59,6% va emotsional travma 54,2% bo‘lishi ichki psixologik bosimning ayrim belgilarini aks ettiradi [1, 1–2].

Hududiy qiyoslashda emotsional yaqinlik, qo‘llab-quvvatlash, nizo darajasi, mustaqillik va qoidalar ustunligi bo‘yicha statistik jihatdan ahamiyatli farqlar aniqlandi. Shu bilan birga, faollik, intellektuallik, tartib-nazorat va rollar taqsimoti bo‘yicha sezilarli hududiy farq kuzatilmadi [1, 2–5]. Bu holat oilaviy muhitning ayrim komponentlari hududiy sharoit bilan bog‘liq ravishda o‘zgarishi, boshqalari esa nisbatan barqaror qolishini ko‘rsatadi.

K.N. Tomas metodikasi bo‘yicha ota-onalarning konflikt strategiyalarida hududlar o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmagan [1, 5–6]. Shu sababli oilaviy psixologik yordamni rejalashtirishda bir tomondan hududiy muhitni, ikkinchi tomondan esa oilaning individual tarixi va ota-onalarning o‘ziga xos xulq strategiyalarini birgalikda hisobga olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akramova F.A. “Oilada sog‘lom psixologik muhitni yaratishning ijtimoiy-psixologik asoslari”. O‘quv qo‘llanma. T., 2014.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni, 2019.
3. Кекелидзе, И.Критические состояния в психиатрии. - М., 1992. -360 с.
4. Клинические разборы в психиатрической практике / Под ред. Проф. А.Г. Гофмана. - М.: МЕДпресс - информ, 2006. - 704 с.
5. Морозов В.М. Избранные труды. - М.: Медиа медика, 2007. - 292 с.
6. Tadqiqot natijalari: «Oilasida zo‘ravonliklar sodir bo‘ladigan bolalarni psixologik baholash» IPS ijtimoiy-psixologik so‘rovnomasi, oilaviy muhitning hududiy ko‘rsatkichlari hamda K.N. Tomas metodikasi bo‘yicha empirik materiallar. Qo‘lyozma. 6 b.